

Н. І. Новік-Шчарбенка, Н. У. Кузьменка

ДЗЕЯСЛОЎ ЯК НАМІНАТЫЎНАЯ АДЗІНКА Ў НАРОДНА-ДЫЯЛЕКТНАЙ МОВЕ

Цікавасць чалавека, асабліва вяскоўца, да розных атмасферных з’яў тлумачыцца ўплывам надвор’я на яго жыццядзейнасць. Напрыклад, наяўнасць воблачнасці звычайна з’яўляецца прадвеснікам ападкаў, якія ўплываюць на ўраджайнасць і, зразумела, на дабрабыт чалавека, яго фізічны і эмацыянальны стан. У працэсе гістарычнага развіцця, дзякуючы пільнаму ўгляданню ў навакольны свет, чалавек навучыўся разумець мову прыроды, што знайшло адлюстраванне ў вуснай народнай творчасці.

Шэраг павер’яў, прыгаворак, прыкмет, што бытуюць у народна-дыялектнай мове, звязаны з наяўнасцю воблакаў: *Сягоння ўжо неба на градачках – гурке нада садзіць* [1, т. 1, с. 473]; *Сягоння ўжо неба ў груданках – гурке нада садзіць* [1, т. 1, с. 484]; *Луні на небе, неба луністая, трэба сягання пасадзіць агуркі* [1, т. 2, с. 683]; *Ек хмаркі на небі, то ў той дзень добра сеяць картоплі і гарбузы*; *Сколькі на небі бугроў, штоб столькі ў мене было гарбузоў*; *Сонцэ за хмару зайшло – заўтрэ дож будзе, а калі ясно заходзіць – будзе сонечны дзень** [Каплічы, Калінкавіцкі].

Метэонім *хмара* з’яўляецца структурным кампанентам прыказак і прымавак, фразеалагізмаў, выкарыстоўваецца ў параўнальных зваротах: *Ні ўсяка хмара дажджу дае* [2, 218]; *Хмары не будзе – гром не ўдарыць** [Клівы, Хойніцкі]; *як чорт перад хмарай* ‘мітусліва, неспакойна’, *як чорт хмару* ‘хутка, імкліва’: *Што ты н’у пас’адз’иш м’инутк’и, скачаш йак чорт п’ерат хмарай*; *На матацыкле Антон пре йак чорт хмару* [3, 621]; *Камандаваць любіць, як Ілля хмарамі* [3, 642]; *як (ек) хмара* ‘сярдзіты’ (пра чалавека ва ўзрушаным стане): *Нешто ты сёні ек хмара ходзіш?** [Каплічы, Калінкавіцкі]; *хмараю* ‘чарадою’: *Птушкі хмараю летаюць* [1, т. 5, с. 314].

Вобразнае бачанне свету беларуса адлюстравалася ў загадках: *Ляцела пава, на балоце ўпала, насыпалася пер’ячко на ўсяко зельячко* (хмара і дождж) [3, 670]; *Леціла орліца по сінёму небу, крылья ростластала, сонейко закрыла* (хмара)* [Давыд-Гарадок, Столінскі].

У народна-дыялектнай мове функцыянуе вялікая колькасць рэгіянальных назваў воблакаў, што суіснуюць з нарматыўнымі лексічнымі адзінкамі і прадстаўлены назоўнікамі: **баранчык** ‘невялікае кучавое воблака’: *Недалечы ў небе паевіўся круглы баранчык** [Івашкавічы, Петрыкаўскі]; **бугарок** ‘невялікая хмара’: *Набежыць бугарок, і пойде ці дошч, ці снег* [4, 58]; **воўдыр** перан. ‘невялікая хмара’: *Ні хмара, а воўдыр*,

з гэтага воўдыра такі дошч пашоў [1, т. 1, с. 330]; гурак ‘невялікая * Тут і далей зорачкай пазначаны ўласныя запісы.

Дажджавая хмара’: Наляцеў гурак* [Замосце, Калінкавіцкі]; ‘хмара вялікіх памераў’: Насунуўся гурак* [Вялікія Аўцюкі, Калінкавіцкі]; завалокі ‘хмары’: Вунь на небу завалокі ідуць* [Дварэц, Жыткавіцкі]; зарубачка памянш. ‘воблачка, хмарка’: Сонейка зойдзя на зарубачку [1, т. 2, с. 249]; каўган ‘хмара, кучавое воблака’: Каўган ідзе, каўган ходзіць на неба, каўганэ чорныя і сівыя ходзяць – дошч будзя [1, т. 2, с. 438]; круганчык памянш. ‘невялікая хмарка’: Круганчык надышоў – і дошч пашоў [1, т. 2, с. 524]; луна ‘невялікая хмара’: Нэвэлікую хмарку звут луною. Зайшоў місяц за луну [1, т. 2, с. 682]; лунёк памянш. ‘хмарка’: Лунёк найшоў [там жа]; лунь ‘воблака, хмара’: Многа лунёў на небе: там ясны лунь, а там цёмны лунь [1, т. 2, с. 684]; пама ‘чорная хмара’: Во акая чорна пама плыве, алі дождж не іде [5, 124]; чата ‘дажджавая хмара’: Вун чата йакайя л’ез’а, дождж будз’а, ц’ашкайя чата йдз’е [3, 547].

Для абазначэння атмасфернага стану, калі неба зацягваецца хмарамі, або, наадварот, вызваляецца ад іх, у беларускіх гаворках пераважна выкарыстоўваецца дзеяслоўная лексіка.

Па-першае, гэта асабовыя дзеясловы закончанага і незакончанага трывання з экспрэсіўнай афарбоўкай, якія ўтвараюць прэдыкатыўныя словазлучэнні з назоўнікам неба і адлюстроўваюць завершанасць або незавершанасць працэсу, асабліва сці праяўлення метэаралагічнай з’явы: закандычыцца (закандычацца) ‘пакрыцца хмарамі’, замурзвацца ‘хмарыцца’, ковезіцца ‘нахмарвацца, зацягвацца белаю муццю’, моладзець ‘рабіцца туманным, зацягвацца (пра неба)’, моладзіцца ‘зацягвацца лёгкімі хмарамі, мутнець (пра неба)’, мурзацца, мурзаціцца ‘хмарыцца’, надумбашыцца ‘нахмарыцца’, растварыцца ‘пакрыцца імглістай плёнкай’, тумажыцца ‘хмарыцца’: Зноў неба закандычылася, будзе макрава* [Шыя, Ельскі]; Неба закандычалася, пеўне, будзе дождж* [Ельск]; Замурзваецца ў том баку (неба) [1, т. 2, с. 232]; Нешчо ковезіцца небо [6, т. 2, с. 201]; Молодзее небо перэд дожджэм [6, т. 3, с. 86]; Небо молодзіцца – дождж будзе [там жа, с. 87]; Дзяўчаткі, не хадзеця вы сёньня ў лес, бо неба мурзаецца, дожджык будзя; Мурзаціцца небо, хмара ўстае с хвойніка, зацягвае хмарамі неба [1, т. 3, с. 85]; Дождж будзе – небо надумбашылося [6, т. 3, с. 125]; Небо растварылось, павумакае усе* [Каплічы, Калінкавіцкі]; Небо тумажыцца [6, т. 3, с. 87].

Для назвы атмасфернага стану, калі неба вызваляецца ад хмар, у якасці характарыстычнага кампанента прэдыкатыўных словазлучэнняў выкарыстоўваюцца дзеясловы: галубець ‘рабіцца ясным’, орацца ‘драбіцца на хмаркі (пра суцэльную хмару на небе ў дождж)’, пограніцца ‘падзяліцца на грады’, поорацца ‘расцягвацца, зрабіцца з прасветамі, пакрыцца светлымі малымі воблакамі’, прасвятлець, праяснювацца,

пролысіца, просветліца, прояснець, развіднець ‘(з)рабіца ясным’: *О-о, неба галубея, выясньваяца, можа пагода ўстановіца, надаеў гэты дождж* [7, т. 1, с. 85]; *Небо орэца* – *будзе пагода* [6, т. 3, с. 264]; *Погранілосо небо, будзе пагода* (пра расцягванне хмар) [6, т. 4, с. 83]; *Небо пооралосо, мо будзе пагода, угэ не будзе дожджу* [6, т. 4, с. 164]; *Неба прасвятлела** [Конвелішкі, Воранаўскі]; *Неба ўжэ праясноецца** [Вялікія Аўцюкі, Калінкавіцкі]; *Трохі пролысілосо небо* [6, т. 4, с. 223]; *Небо просветлілосо** [Цераблічы, Столінскі]; *На усходзі небо прояснело, скоро дождж кончіца** [Давыд-Гарадок, Столінскі]; *Пасля дажджу неба развіднела** [Дзяржынск, Лельчыцкі].

Акрамя гэтага, як метэаралагічныя назвы ў народна-дыялектнай мове самастойна функцыянуюць шматлікія асабовыя дзеясловы ў значэнні безасабовых і безасабовыя дзеясловы закончанага і незакончанага трыванняў: *агарнуць* ‘зацягнуць хмарами’, *дубянець* ‘захмарвацца’, *вісець* ‘хмурыцца, навісаць (пра надвор’е)’, *завалачы* ‘зацягнуць хмарами’, *замазацца* ‘захмарыцца’, *засініцца, засініць* ‘засмужыць’, *засіньваць* ‘зацягваць смугой’, *затумажвацца* ‘затуманьвацца, зацягвацца хмарами (пра неба)’, *затумажыцца* ‘затуманіцца, зацягнуцца хмарами (пра неба)’, *захмурнецца* ‘захмарыцца’, *зацегаць, зацягваць* ‘завалакваць’, *зацегі (зацесці)* ‘завалачы’, *заценьваць* ‘захмарваць’, *кулажыцца, кулажыць* ‘хмарыцца, паказваць на дождж’, *кунежыцца, мазацца* ‘хмарыцца’, *мурзацца* ‘зацягвацца чыстаму небу абалачкамі, хмаркамі’, ‘пакрывацца хмарами’, *навіснуць* ‘нахмарыцца’, *наволокаць* ‘нацягваць, наганяць’, *насуніць, насурніць* ‘нахмарыць’, *нахлупіць, нахмарваць, нахмурэць* ‘тое ж, што і нахмурыцца’, *нацягаць* ‘нацягваць’, *нацягнуць, нашаморыцца* ‘нахмарыцца’, *облегаць* ‘абкладаць, зацягваць (пра хмары)’, *облегці* ‘абкласці, зацягнуць (пра хмары)’, *обложыць* ‘абкласці’, *пакулажыцца* ‘пачаць зацягвацца хмарами на кароткі час’, *пахмарваць* ‘зацягваць хмарами’, *позаволокаць* ‘зацягнуць паўсюдна, кругом’, *похмарваць* ‘хмарыць’, *похмурэць* ‘больш нахмарыцца’, *сінець, тумажыцца, тучыцца, хмарыцца, хмарыць* ‘хмарыцца’, ‘зацягвацца хмарами’, *хмурнець* ‘хмарыцца, цямець’, *хмурыць, хмурыцца* ‘зацягвацца хмарами’, *чумажытыса* ‘хмарыцца (пра надвор’е)’: *Неба хмарами агарнула, дак таке чорнэ стала** [Хвойнае, Хойніцкі]; *Вунь, бачыш, дубянея, зарас дошч будзя* [7, т. 1, с. 125]; *Так вісіць, як у колодзежы* [6, т. 1, с. 127]; *Небо завалакло** [Старажоўцы, Жыткавіцкі]; *Замазолосо так, шо і сонца не відаць* [6, т. 2, с. 106]; *Засінілосо, мо й дождж пойдзе* [там жа, с. 122]; *Небо засініло** [Старажоўцы, Жыткавіцкі]; *Ужэ засіньвае, выступае хмара* [6, т. 2, с. 122]; *Затумажваецца, вецёр, негода будзе; Затумажылося ўсе кругом, дождж будзе* [там жа, с. 127]; *Перахвалілі пагоду, захмурнела быстра* [1, т. 2, с. 264]; *Зацегае небо хмарами* [6, т. 2, с. 131]; *Зацягвае небо, мо дожж пойдзе** [Каплічы, Калінкавіцкі]; *Зацягло, дождж будзе*

[6, т. 2, с. 131]; *Неба зацяло** [Сырод, Калінкавіцкі]; *Заценьвае кругом, з аднаго боку і з другога, можа дожджык сабярэцца* [7, т. 1, с. 157]; *Нешта кулажа зрання, будзем спраўляцца па хаце** [Старая Алешня, Рагачоўскі]; *І ўчора кулажылыся, і сяньня, глядзі каб ні сыбраўся дождж* [8, 117]; *Кулажыла, кулажыла, а дажджу так і ні сыбралыся* [там жа]; *Кунежыцца – можа, будзіць дош* [1, т. 2, с. 571]; *Мажацца на дошч* [1, т. 3, с. 10]; *Мо й перамена будзе, нешто пачало мурзацца* [2, 106]; *Навісло, а дожджа нема* [6, т. 3, с. 114]; *Наволокае хмару, мабуць, дождж будзе* [там жа, с. 115]; *Ох і насуніло на дварэ** [Кашэвічы, Петрыкаўскі]; *Нешта насурніла, каб дошч ні пайшоў ны нашу бульбу* [9, 62]; *Нахлупіла, бра, усё неба, мусіць, будзе дож** [Залле, Светлагорскі]; *Нахмарвае, к вечару быць дажджу** [Юркевічы, Жыткавіцкі]; *Нахмурэла, грыміць* [1, т. 3, с. 192]; *Нацягае хмару, мабуць, дождж будзе* [6, т. 3, с. 173]; *Нацягло сёні на дождж** [Пухавічы, Жыткавіцкі]; *Я віджу, што нашаморылася, трэба шатацца* [1, т. 3, с. 198]; *Облегае на дошч; Кругом облегло, зацегнуло, нідзе сонца не відаць* [6, т. 3, с. 226]; *Кругом обложыло небо, будзе цэлы дзень іці дождж* [там жа, с. 228]; *З вечора обложыло небо** [Глушкавічы, Лельчыцкі]; *Зраньня пукулажылыся, а к абеду пысьвятлела, неба рашчысьціла, сонца пыхало сьвяціць* [10, 192]; *На вуліцы хмарыць. – Што? Пахмарвае* [4, 259]; *Небо позаволокала хмарами* [6, т. 4, с. 119]; *Як зелье опусціцца і плачэ альбо похмарвае, то будзе дождж* [там жа, с. 204]; *От ужэ похмурэло, дождж будзе* [там жа]; *Сінеіць, пэўна, пасля абеду будзіць дош* [1, т. 4, с. 427]; *На дворэ тумажыцца, пойдзе дождж* [6, т. 5, с. 163]; *Зранку тучылася, а ўдзень разгнала** [Астраўкі, Салігорскі]; *Хмарыцца кругом, побліскае, погрымае, можэ й на сенокос наш насунуць* [6, т. 5, с. 245]; *Нешта хмарыцца, відна, дождж будзя* [11, 475]; *Паехаў дзяцька на начлех, відзя – хмарыцца* [1, т. 5, с. 314]; *Хмарыць светову зару, негода будзе* [там жа]; *Хмарыць на дварэ** [Дуброва, Лельчыцкі]; *Сяньні нешта хмарыць, каб дожджу ня было нойды* [11, 475]; *От половое хмары на вочах хмурнее* [6, т. 5, с. 245]; *Хмурыць, мусіць, зараз пойдзе дождж** [Каменка, Шчучынскі]; *Хмурыцца, дошч пойдзя* [1, т. 5, с. 314]; *Хмурыцца, мабыць, зара сыпене** [Цераблічы, Столінскі]; *Нішто чумажыцца, коб дошчу нэ було, давай зносыты сіно* [12, 118].

Атмасферны стан, калі неба робіцца бясхмарным, у беларускіх гаворках перадаецца дзеясловамі: *апагоджвацца, выпагоджвацца* ‘распагоджвацца’, *вьясніцца* ‘вьясніцца, праясніцца (пра надвор’е)’, *выпагадзіцца, вьядрыцца, вьяснець, вьясніцца*, ‘распагодзіцца’, *пад’ясніцца* ‘раз’ясніцца (пра пагоду)’, *пад’яснівацца* ‘раз’яснівацца (пра пагоду)’, ‘распагоджвацца, рабіцца бясхмарным, ясным’, *перакулажыцца* ‘перастаць хмарыцца, пачаць паказваць на пагоду’, *праясніць, прогуліцца* ‘праясніцца’, *прогульвацца, пропагоджвацца, пропульвацца* ‘праясняцца’, *проясняцца, разагнаць, разгнаць, раздабрыцца, раз’яснівацца, раз’ясніцца*,

роз'яшваціса 'распагоджвацца (распагодзіцца)', *растучываць*, *растучывацца* 'праясняцца (пра надвор'е)', *распагодзіцца* (*распогодзіцца*, *роспогодзіцца*), *растучыць*, *растучыцца*, *расхмарыцца* 'праясніцца (пра надвор'е)', *расчышчаць* 'ачышчаць ад хмар (пра неба)', *сагнаць* 'праясніцца', *яснець* 'распагоджвацца': *Ужо апагоджвацца стала* [1, т. 1, с. 83]; *На небі вуюснілос, мо распогодзіцца* [6, т. 1, с. 186]; *Сягоні на вуліцы выяснілась** [Ударнае, Лельчыцкі]; *Нарэице выяснела, можна ісіці ў агародчык** [Каменка, Шчучынскі]; *Павінна выпагадзіцца сягоння; Там выпагоджваецца ўжо* [1, т. 1, с. 361]; *Зранку кругом было зацягнуло хмарами, а посьле полудня выядрыласё, ні хмаркі* [13, 57]; *Радуга ваду бярэ, ужо дажджу ні будзя, пад'ясніваіцца* [7, т. 1, с. 271]; *Пад'яснілась – марос будзіць* [1, т. 3, с. 325]; *З рання було як аблажыла, а цяперя, відзіш, можа піркулажыцца, ня будзіць дыжджа* [10, 251]; *Заўтра дажджу ні будзя: ужэ праясніла** [Парэчча, Акцябрскі]; *Наедзе хмара, а потым зноў прогуліцца; Ужэ прогульваецца, прогуліны на небе е* [6, т. 4, с. 218]; *Пропогоджваецца, соўнейко відаць ужэ* [там жа, с. 225]; *Пропульваецца уге, будзе погода!* [там жа]; *На вуліцы ўжэ проясняецца** [Альшаны, Столінскі]; *Хмары разагнало, небо стало чыстае** [Гостаў, Мазырскі]; *Зранку тучылася, а ўдзень разгнала** [Астраўкі, Салігорскі]; *К вечару раздабрылася, паяснела** [Гаць, Акцябрскі]; *Хмарыла, хмарыла, я думала, буде дошч, аж ено раз'яснілася* [4, 305]; *Можэ, будэ і погода, роз'яшваецца* [1, т. 4, с. 302]; *Да вечара ўжэ даўжно распагодзіцца** [Азяраны, Жыткавіцкі]; *Распогодзілос. Дзэнь будзэ ясны** [Давыд-Гарадок, Столінскі]; *Там ужэ ясно, ужэ распогодзілос* [6, т. 4, с. 318]; *Ня дужа растучывыіць, ат лесу туча находзіць пырядышныя. Трошку растучывыіцца, можа г заўтріму пагода будзіць. Худзь ба ж ны пару дзянькоў растучыла. С поўдня растучылыся, хорошыя пагода стала* [10, 49]; *Ітак расхмарыцца, пойдз'ам с'ена зграбаць* [3, 411]; *Сколько дней хмаріла і хмаріла, а сянняя наныч рышчышчаіць, відна, пымарозіць к ранню* [10, 54]; *Пад вечар з неба сагнала** [Красны Бераг, Жлобінскі]; *Хмары распаўзаюцца, пачынае яснець** [Капаткевічы, Петрыкаўскі].

Прыведзеныя найменні ўтвараюць сінанімічныя рады: дзеясловы незакончанага трывання абазначаюць воблачнасць несуцэльнага характару (*вісець, засіньваць, затумажвацца, зацегаць, заценьваць, касмуціцца, кулажыцца, кулажыць, кунежыцца, мазацца*), дзеясловы закончанага трывання называюць завершанасць працэсу (*агарнуць, завалачы, замазацца, засініцца, засініць, затумажыцца, захмурнецца, зацеці, навіснуць*).

Дзеясловы, якія абазначаюць лагічна процілеглыя паняцці, уступаюць у антанімічныя адносіны. Антанімічныя пары прадстаўлены як

аднакаранёвымі, так і рознакаранёвымі намінацыямі: *кулажыцца* – *перакулажыцца*, *тучыцца* – *растучыцца*, *хмарыцца* – *расхмарыцца*, *хмурнець* – *яснець*.

Ілюстрацыйны матэрыял паказвае, што назвы рознага роду воблачнасці ў беларускіх гаворках часцей прадстаўлены дзеясловамі, якія выконваюць намінатывую функцыю і, як правіла, з’яўляюцца фанетычнымі або марфалагічнымі варыянтамі нарматыўных лексічных адзінак, што адлюстроўвае вобразныя ўяўленні беларуса, асаблівасці яго светаўспрымання, а таксама вялікія дэрывацыйныя магчымасці народна-дыялектнай мовы.

Літаратура

1. Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча: у 5 т. / рэд. Ю.Ф. Мацкевіч. – Мінск: Навука і тэхніка, 1979–1986. – Т. 1–5.
2. Янкоўскі, Ф. Дыялектны слоўнік: Глускі раён Магілёўскай вобласці / Ф. Янкоўскі. – Мінск: выд. АН БССР, 1960. – 234 с.
3. Сцяшковіч, Т.Ф. Слоўнік Гродзенскай вобласці / Т.Ф. Сцяшковіч. – Мінск: Навука і тэхніка, 1983. – 671 с.
4. Янкова, Т.С. Дыялектны слоўнік Лоеўшчыны / Т.С. Янкова. – Мінск: Навука і тэхніка, 1982. – 432 с.
5. Шаталава, Л.Ф. Беларускае дыялектнае слова / Л.Ф. Шаталава. – Мінск: Навука і тэхніка, 1975. – 208 с.
6. Тураўскі слоўнік: у 5 т. / склад. А.А. Крывіцкі, Г.А. Цыхун і інш., рэд. А. А. Крывіцкі. – Мінск: Навука і тэхніка, 1982–1987. – Т. 1–5.
7. Слоўнік гаворак цэнтральных раёнаў Беларусі: у 2 т. / пад рэд. Е. С. Мяцельскай. – Мінск: Універсітэцкае, 1990. – Т. 1. – 287 с.
8. Юрчанка, Г. Ф. Дыялектны слоўнік: з гаворак Мсціслаўшчыны / Г. Ф. Юрчанка. – Мінск: Навука і тэхніка, 1966. – 227 с.
9. Матэрыялы да абласнога слоўніка Магілёўшчыны / М. В. Абабурка. – Мінск: Навука і тэхніка, 1981. – 128 с.
10. Юрчанка, Г.Ф. Народнае вытворнае слова: з гаворкі Мсціслаўшчыны. М–Р / Г.Ф. Юрчанка. – Мінск: Навука і тэхніка, 1983. – 304 с.
11. Бялькевіч, І.К. Краёвы слоўнік усходняй Магілёўшчыны / І.К. Бялькевіч. – Мінск: Навука і тэхніка, 1970. – 508 с.
12. Народная лексіка / рэд. А.А. Крывіцкі, Ю.Ф. Мацкевіч. – Мінск: Навука і тэхніка, 1977. – 287 с.
13. Жывое народнае слова: дыялект. зб. / рэд. П.А. Міхайлаў, І.Я. Яшкін. – Мінск: Навука і тэхніка, 1992. – 271 с.